

Przegląd Religioznawczy 1 (287)/2023

The Religious Studies Review

ISSN: 1230-4379

e-ISSN: 2658-1531

www.journal.ptr.edu.pl

ZBIGNIEW ŁAGOSZ

Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie

Wydział Humanistyczny

e-mail: lagosz@agh.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2297-9988>

KAROLINA MARIA HESS

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Katedra Porównawczych Studiów Cywilizacji

e-mail: karolina.maria.hess@uj.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-6326-7445>

TOMASZ KROK

Instytut Pamięci Narodowej

Oddziałowe Biuro Badań Historycznych w Warszawie

e-mail: tomasz.krok@ipn.gov.pl

<https://orcid.org/0000-0003-3258-0540>

DOI: 10.34813/ptr1.2023.14

Komunistyczny aparat represji wobec ezoteryków i ugrupowań ezoterycznych – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze

The communist apparatus of repression against esotericists
and esoteric groups: Methodological and source studies issues

Abstract. The article analyzes the methodological and source-related issues related to the research on the surveillance of esoteric circles by the communist apparatus of repression. The first part is focused on explaining the broad concept of the repressive apparatus, as well as the presentation of the chronology of the institutions that created it. Next, the article explains the use of the term esotericism in the context of academic research and the range of meanings of the term in the study of esoteric groups in the period under study in Poland. It also presents a review of previous studies focused on the subject of the invigilation of esoteric circles. The main part of the article focuses on the arrangement of existing sources for such a large-scale research project, as well as on various methodological problems related to the specificity of the researched archival documents.

Keywords: communist apparatus of repression, invigilation of Security Services, Western esotericism, esoteric circles in Poland

Spektrum problematyki badawczej w konotacji działań aparatu represji zarówno wobec pojedynczych ezoteryków, jak i ugrupowań ezoterycznych w Polsce jest niezwykle szerokie. Pomimo ogromu materiałów zgromadzonych w archiwaliach Instytutu Pamięci Narodowej całościowe opracowanie ujęte w ramy chronologicznych wydarzeń wraz z opisem biograficznym określonych postaci czy stowarzyszeń, przy równoczesnym bilansie specyfiki tych środowisk (tak inwigilującego, jak i inwigilowanego), ukazanych na polu zachodzących zmian ustrojowych nie doczekało się jeszcze swojego autora. I nie chodzi tu tylko o tytaniczną wręcz pracę, jaką należałoby włożyć w badanie tej specyficznej grupy osób, ich konotacji, animozji środowisk i rezerwuaru pojęć przynależnych wszelkim ezoteryzmem, ale przede wszystkim o trzy niezwykle istotne w tym względzie czynniki ograniczające.

Pierwszym z nich jest specyficzne podejście naukowców do ezoteryki i jej adherentów, drugim – przypisana temu środowisku tajność odnosząca się nie tylko do określonych zachowań (vide rytuały wolnomularskie), ale także do pism, myśli i idei, które ze względu na swój charakter częstokroć pisane są specyficznym, ezoterycznym językiem. Trzecią z wyróżniających się kwestii jest postawa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej – tworu odwołującego się do ideologii marksistowsko-leninowskiej – wobec zagadnienia religii. Komunizm jako doktryna wyznająca materializm dialektyczny, który negował istnienie rzeczywistości nadnaturalnej, nie akceptował istnienia organizacji religijnych¹, zwłaszcza tych odwołujących się do wyszukanego, hermetycznego symbolizmu.

Badacz niezaznajomiony z tematem dostaje zatem jako materiał eksploacyjny swego rodzaju *ignotum per ignotum*, będący wynikiem zderzenia tych światów. Chodzi tu z jednej strony o służby bezpieczeństwa stojące na straży ateistycznego, komunistycznego państwa², a z drugiej – propagatorów

¹ Jak pisał W. Lenin w artykule *O stosunku partii robotniczej do religii*, opublikowanym w 1909 r.: „Cały swój światopogląd opiera socjaldemokracja na socjalizmie naukowym, tj. na marksizmie. Podstawą filozoficzną marksizmu, jak to niejednokrotnie deklarowali zarówno Marks, jak i Engels, jest materializm dialektyczny, który przyswoił sobie historyczne tradycje materializmu wieku XVIII we Francji i Feuerbacha (pierwsza połowa wieku XIX) w Niemczech – materializmu bezwzględnie ateistycznego, zdecydowanie wrogię wszelkiej religii” (Lenin, 1986, s. 387).

² Według Zbigniewa Bereszyńskiego: „Strategiczne cele polityczne komunistów obejmowały w szczególności totalną laicyzację całego życia społecznego. Idealem, ku któremu zmierzano, było społeczeństwo ateistyczne, wychowane w duchu tzw. światopoglądu naukowego, stanowiącego faktycznie synonim ideologii materialistycznej. Światopogląd taki starano się zaszczepić

ezoteryki i okultyzmu, którzy nie tylko uderzają w materialistyczne podstawy demokracji ludowej, ale poprzez tajność wpisaną w filozofię swojej działalności mogą być niebezpieczne dla samego państwa. Zresztą jak wynika z niektórych przypadków omawianych na łamach niniejszego tekstu, środowiska ezoteryczne faktycznie wykorzystywane były do gier operacyjnych służb specjalnych. Celem artykułu jest ukazanie rzeczy prymarnej w kontekście badawczym, a mianowicie metodyki eksploracyjnej ww. obszaru.

*

Nim jednak przejdziemy do opisu zbioru środków i działań wybranych do realizacji badań nad procesem inwigilacji ezoteryków przez komunistyczną bezpiekę, zdefiniujemy, czym był aparat represji w powojennej Polsce. Siłą rzeczy, terminologicznie trzeba ująć cztery konieczne zagadnienia: pojęcie aparatu represji oraz czas, w którym ten operował, a tym samym ramy obejmujące zakres problematyki: ezoterykę oraz zakony o charakterze tajemnym realizujące na polu ideowym i/lub rytualnym jej definicję.

Jak wykazuje Filip Musiał, sformułowanie „komunistyczny aparat represji” jest pojęciem niezmiernie szerokim. Obejmuje bowiem swym zasięgiem zarówno strukturę cywilną, jak i wojskową. W poczet służb cywilnych badacz ten wlicza: pierwszy uformowany organ bezpieczeństwa zwany Resortem Bezpieczeństwa Publicznego, przemianowany następnie na Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, wraz z ich strukturami terenowymi, oraz jednostki Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, które stanowiły organy bezpieczeństwa publicznego, zwane potocznie UB, zaś po 1954 r. Służby Bezpieczeństwa (SB) Ministerstwa Spraw Wewnętrznych wraz z przynależnymi im strukturami terenowymi (Musiał, 2018, s. 12). Do wojskowych struktur komunistycznego aparatu represji zalicza z kolei: Zwiad Wojsk Ochrony Pogranicza, Zarząd Główny Służby Wewnętrznej wraz z podległymi mu jednostkami, Informację Wojska Polskiego, Wojskową Służbę Wewnętrzną oraz Zarząd II Sztabu Generalnego (Musiał, 2018, s. 12). Ten opresyjny system stanowił fundament komunistycznych rządów oraz podstawową aparaturę sprawowania jej władzy. Ponieważ podczas poszukiwania opracowań dotyczących pracy komunistycznego aparatu represji napotkaliśmy na polemikę badaczy na temat często stosowanego zamiennie określenia „aparat bezpieczeństwa”, które według postulatów wielu akademików powinno być konsekwentnie zastępowane pojęciem „aparat represji” (Musiał, 2012, s. 6),

w pierwszej kolejności ogółowi osób tworzących aparat władzy i jego zaplecze polityczne w państwach rządzonych przez komunistów, a w szczególności członkom partii komunistycznej oraz kadrom wojska, milicji i aparatu bezpieczeństwa” (Bereszyński, 2021, s. 197).

przyjęto definicję sformułowaną przez specjalnie powołaną przez prezesa IPN-KŚZpN zarządzeniem nr 2/11 z 24 stycznia 2011 r. komisję, której celem stało się opracowanie katalogów przepisów prawnych stanowiących podstawę do represji z motywów politycznych oraz stosowanych w sprawach przeciwko sprawcom przestępstw stanowiących zbrodnie nazistowskie, komunistyczne i zbrodnie przeciwko pokojowi, ludzkości lub zbrodnie wojenne. Definicja owa zawiera się w następującym zapisie: „Aparatem represji państwa komunistycznego określamy instytucje i organy tego państwa, wykorzystywane do stosowania represji przeciwko osobom i organizacjom uznawanym przez władze komunistyczne za wrogie lub których działalność w inny sposób zagrażała wizerunkowi propagandowemu, funkcjonowaniu oraz trwałości państwa i systemu komunistycznego” (Maruszak, 2015, s. 112).

Jeśli weźmiemy pod uwagę czas, w jakim działały instytucje komunistycznego aparatu represji, to chronologia przedstawia się następująco:

1. Resort Bezpieczeństwa Publicznego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego – rok 1944.
2. Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego – lata 1945–1954.
3. Komitet do spraw Bezpieczeństwa Publicznego – lata 1954–1956.
4. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (od 1954 r.) oraz Służba Bezpieczeństwa MSW – lata 1956–1990.
5. Milicja Obywatelska – lata 1944–1990.
6. Informacja Wojska Polskiego – lata 1943–1957.
7. Wojskowa Służba Wewnętrzna – lata 1957–1990.
8. Zarząd Wojskowej Służby Wewnętrznej – lata 1957–1990.
9. Zwiad Wojsk Ochrony Pogranicza – lata 1945–1991.
10. Zarząd II Sztabu Generalnego WP – lata 1945–1990 (Frazik, Kopka i Majchrzak, 2015, s. 66).

Analizując przedstawione lata pracy poszczególnych składowych tworzących ramię operacyjne komunistycznego aparatu represji, można stwierdzić, że rama czasowa obejmująca analizowany temat badawczy zamyka się w latach od 1944 (powołanie Resortu Bezpieczeństwa Publicznego) aż do 1990 (likwidacja Służby Bezpieczeństwa MSW i powołanie w jej miejsce Urzędu Ochrony Państwa) (Kozłowski, 2019; Nyzio, 2021).

*

Jak zdefiniować wobec tego główny temat badań, którym jest ezoteryka oraz tajne stowarzyszenia posiłkujące się w warstwie obrzędowo-ideowej tą formą specyficznego wiedzy? „Ezoteryka” to określenie pochodzące od greckiego słowa *esoterikos* (gr: *esô*, „wewnętrzny”), jako „wewnętrzne” i „ukryte”, „znane

„jedynie wąskiej grupie” pojawiło się w piśmiennictwie późnej starożytności. Ezoterykę zachodnią według koncepcji jednego z pierwszych jej badaczy, Antoine’a Faivre’a (1934–2021), charakteryzują cztery istotne cechy, plus dwie mniej istotne, które nie muszą występować; są to: „(1) wiara w niewidzialny, pozaprzyczynowy układ odpowiedników pomiędzy widzialnymi i niewidzialnymi wymiarami kosmosu, (2) postrzeganie natury jako przenikanej i ożywianej boską obecnością albo siłą życiową, (3) koncentracja na wyobraźni religijnej jako mocy dającej dostęp do światów i poziomów rzeczywistości pośredniczących między światem materialnym a Bogiem, (4) wiara w proces przemiany duchowej, dzięki której dochodzi do odnowy wnętrza człowieka i nawiązania przezeń ponownego związku z boskością. Dwie inne cechy, które nie mają charakteru obligatoryjnego, ale często pojawiają się w kontekście »ezoteryzmu« to: (1) wiara w podstawowe podobieństwo licznych czy nawet wszystkich tradycji duchowych, oraz (2) przekonanie o istnieniu mniej lub bardziej tajemnego przekazu wiedzy duchowej” (Hanegraaff, 2006, s. 340). Wouter Hanegraaff wskazuje, iż koncepcja Faivre’a nie przystaje do współczesnych zjawisk kulturowych, a jedynie do niektórych renesansowych i być może jeszcze XVIII-wiecznych (Hanegraaff, 2019, s. 5–7). Wykazuje przy tym równocześnie „heurystyczną wartość” Faivre’owskich kategorii (tzn. niczego tak naprawdę nie wyjaśniają, ale są pomocne we wprowadzaniu w krąg pojęć, którymi trzeba tu operować) (Hanegraaff, 2006, s. 340). Definiuje toteż Hanegraaff ezoterykę jako „wiedzę odrzuconą”, stając w opozycji do koncepcji Faivre’a poprzez ukazanie owego mechanizmu odrzucenia, które w łonie protestantyzmu „stopiły” luźne wcześniej wątki ezoteryczne w jeden, odrzucony właśnie wtedy kłęb idei (Hanegraaff, 2010). Jak zauważają Monika Rzczycka i Izabela Trzcńska, pojęcie ezoteryzmu w nauce stanowi łącznik niezwykle różnorodnych fenomenów kulturowych, które nie połączyły się nigdy w nurt dążący do jednorodności, ów nurt nie był również określony całościowo pod względem światopoglądowym czy strukturalnym (Rzczycka i Trzcńska, 2019, s. 17). Maciej B. Stępień ezoterykę określa jako „zbiór idei ukształtowany przez zderzenie biblijnej i pogańskiej tradycji oraz długofalowe skutki tego spotkania, do którego należą wielorako powiązane ze sobą nurty religijno-filozoficzne o charakterze alternatywnym i dysydenckim w stosunku do głównego nurtu nauki i religii w kulturze zachodniej” (Stępień, 2015, s. 88). Do ezoteryki zachodniej możemy zatem zaliczyć specyficzne prądy zdradzające podobieństwa i historyczne powiązania, jak: hermetyzm w swych różnorodnych ujęciach, gnostycyzm, teozofię, myśl neoplatońską, magię, alchemię, różokrzyż, chrześcijańską kabałę i paracelsianizm, a także koncepcje określane jako okultystyczne. Warto zwrócić uwagę na to, o czym wspomniał Hanegraaff, że wymienione wyżej nurty miały decydujący wpływ na ukształtowanie się idei New Age

i nowej duchowości, jednak, co podkreśla badacz, identyfikacja tych obszarów jest nieuprawniona (Hanegraaff, 1996, s. 518).

Stowarzyszenia tajemne o charakterze inicjacyjnym, poświęcone duchowemu rozwojowi istniały niemal we wszystkich epokach i kulturach³. W ich poczet możemy zaliczyć również kulty misteryjne. Owe misteria miały być strażnikami wiedzy transcendentnej, głębokiej i niemal niepojętej. Tylko wybrańcy o walorach wzniosłego intelektu, pozbawieni osobistych ambicji i poświęcający swe życie służbie ludzkości mogli dostąpić wglądu w ich tajemnice (Hall, 1975, s. 20).

W ramach zachodniej tradycji ezoterycznej najpowszechniejszym rodzajem tajnego stowarzyszenia są zakony o charakterze hierarchiczno-inicjacyjnym. James Wasserman zwraca uwagę, iż pomimo różnic w strefach aktywności i zainteresowaniach twory te mają wspólne cechy charakterystyczne:

- ich rdzeniem jest doktryna wewnętrzna, odsłaniana stopniowo przed adeptami w miarę pokonywania przez nich kolejnych etapów inicjacji;
- odsłanianie wewnętrznej doktryny zależy od hierarchiczności struktury grupy. Zakłada się, że adept na wyższym stopniu przypuszczalnie wie więcej od tego znajdującego się niżej. Założeniem jest również, iż lojalność i poświęcenie dla stowarzyszenia osób stojących wyżej w hierarchii było poddawane próbom przez lata przynależności (często wysokie stopnie były kupowane lub przyznawane osobom dopiero wchodzącym do danego stowarzyszenia, dlatego nie jest to stwierdzenie pełne);

³ Dobrym przykładem takiego środowiska są różokrzyżowcy. Według najprostszej definicji encyklopedycznej byli to „członkowie tajnych stowarzyszeń okultystycznych, interpretujących chrześcijaństwo w duchu nauk teozoficznych i alchemicznych; działali w XVII i XVIII w. Historia tego ruchu sięga XVII w., kiedy to powstał mit założycielski zakonu, wywodzący jego powstanie od legendarnego samozwańczego mistyka oraz zakonnika Christiana Rosenkreutz, mającego żyć w latach 1378–1484. Pojawienie się nowych idei i enigmatycznego tworu było szeroko komentowane niemal w całej XVII-wiecznej Europie i doprowadziło wręcz do zjawiska »manii Różokrzyżowców« i zawiązywania się różnych ruchów inspirowanych różokrzyżem m.in. »Towarzystwa Alchemicznego« powstałego w 1654 r. oraz istniejącego aż do 1770 r. czy na poły legendarnego »Bractwa Złotego Różanego Krzyża« (Cegielski, 1994, s. 18). Według autora monografii *Różokrzyżowcy*, Rolanda Edighoffera, „za przodków Bractwa uważano też kilka słynnych postaci średniowiecza i odrodzenia; pewna tradycja, zgodnie z którą Bractwo Różo-Krzyża istniało potajemnie na długo przed ujawnieniem się w roku 1614, dopatrywała się w nich członków stowarzyszenia” (Edighoffer, 1998, s. 115–122). Również w powojennej Polsce odbywały się tajne spotkania zwolenników różokrzyża. Prowadził je propagator języka esperanto, działacz spółdzielczy oraz przedwojenny członek Towarzystwa dla Badania Chrześcijaństwa Różokrzyżowego, ekspozytury organizacji The Rosicrucian Fellowship, założonej w Seattle w stanie Waszyngton w 1909 r. przez duńskiego okultystę Maxa Heindla (*Różokrzyżowcy*, 2013, s. 895; Cegielski, 1994, s. 18; 1993, s. 23–24; Edighoffer, 1998, s. 115–122; Krok, 2018, s. 90–91; Eliade, 1997).

- zdobywanie kolejnych stopni hierarchii zachęca do podjęcia wewnętrznego rozwoju. Hierarchiczność służy również oddzielaniu adeptów zaangażowanych od tych jedynie ciekawych;
- składanie przysięg w celu dostąpienia tajemnicy;
- koncepcja programowa zawiera z reguły intelektualne, psychologiczne i duchowe metody, za pomocą których adept zostaje przygotowany do zrozumienia (a przez to być może i w konsekwencji do odrzucenia) wewnętrznej doktryny. Program obejmuje studiowanie zalecanej literatury, praktykę medytacji i rytuał (Wasserman, 2007, s. 17–18). W literaturze znaleźć też można opracowania dotyczące terminologii i perspektyw badań ezoteryki w Polsce (Hess, 2015, s. 11–38).

Przy tak dobranej optyce definicyjnej podstawowych pojęć możemy pokusić się o przedstawienie dociekań wpisujących się w powyższy zakres. Pierwszym z badaczy, który podniósł kwestię inwigilacji środowisk ezoterycznych, był Krzysztof Kaczmarek, syntetyzujący w artykule *Działania aparatu represji wobec masonerii w Polsce Ludowej śledztwa prowadzone przez Urząd i Służbę Bezpieczeństwa wobec organizacji wolnomularskich* (Kaczmarek, 2004). Zainspirowany ukazanymi tam badaniami, Zbigniew Łagosz – jeden z autorów niniejszego tekstu – postanowił przeprowadzić kwerendę dotyczącą jednego z najbardziej znanych polskich ezoteryków, Roberta Waltera (1908–1981), intensywnie rozpracowywanego przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (MBP), a jej wyniki opublikował w tekście *Robert Walter's struggle with the UB: the unknown story* (Łagosz, 2013). W 2015 r. wydano pierwszą (i jak dotąd jedyną) monografię ukazującą niezwykle ważki wycinek inwigilacji środowisk ezoterycznych na podstawie dokumentów stworzonych na potrzeby Kościoła katolickiego, a zarekwirowanych jednemu z ich wytwórców działającemu na dwie strony (KK i MBP). Została ona przygotowana przez jednego z autorów tego artykułu, Tomasza Kroka, i nosi tytuł *Antymasońska komórka Episkopatu Polski (1946–1952)* (Krok, 2015a)⁴. W późniejszych latach nie nastąpił przełom w badaniach w sensie szerszego zaangażowania się w nie innych naukowców. I tak kolejne publikacje znów były efektem kwerend współautorów niniejszego tekstu, mowa tu o artykułach Zbigniewa Łagosza: *Aparat represji wobec Roberta Waltera i jego działalności na kanwie masonerii ezoterycznej rytu Memphis-Misraim* (Łagosz, 2015); *Aparat represji wobec ezoteryków i ugrupowań ezoterycznych – zarys problematyki* (Łagosz, 2017a); *Ezoterycy na służbie, czyli krótka historia współpracy środowisk ezoteryków ze*

⁴ Monografia została poprzedzona artykułem *Działalność Antymasońskiej Komórki Episkopatu Polski w dokumentach Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego*, który ukazał się w piśmie *Hermaion* (Krok, 2015b). W 2018 r. ukazało się drugie wydanie książki, będące poprawioną i poszerzoną wersją pracy (Krok, 2018).

szużbami bezpieczeñstwa na przykłądzie Lecha Stefañskiego (Łagosz, 2019) oraz napisany wraz z T. Krokiem tekst *Major Andrzej Czaykowski i „Szpiegowska Siatka Teozofów” w dokumentacji Urzędu Bezpieczeństwa* (Krok i Łagosz, 2019). Do druku przyjęty został artykuł Łagosza, będący przyczynkiem do dalszych całościowych badań, a mianowicie *TW „Mara” i „Personalści” – gra operacyjna Służby Bezpieczeństwa wobec Jerzego Prokopiuka* (Łagosz, 2022). Współbrzmiający z przedstawionymi tu założeniami jest tekst Bogusława Tracza *Obrzeża subkultury czy ruch religijny? Satanizm młodzieżowy w Polsce w latach osiemdziesiątych XX wieku* (Tracz, 2021), dokładnie opisujący rozpracowywanie przez SB subkultury satanistycznej rodzącej się w Polsce w latach 80. ubiegłego wieku. Kilka ciekawych wątków badawczych odnaleźć można również w zbiorze artykułów pod redakcją Ewy Chabros pt. *Od kontrkultury do New Age. Wybrane zjawiska społeczno-kulturowe schyłku PRL i ich korzenie* (Hall, 2014). Interesującą pozycją jest bez wątpienia wydana przez Instytut Pamięci Narodowej we współpracy z Instytutem Religioznawstwa UJ praca zbiorowa *Ile z nauki, ile z ideologii? Religioznawstwo w PRL* pod red. Łucji Marek i Rafała Łętochy, gdzie ukazał się artykuł Adama Danka, *Badania nad naukami tajemnymi w PRL: między krytyką a fascynacją*, w którym autor opisuje dzieje badań nad szeroko pojętą ezoteryką w PRL (Danek, 2021).

Jeśli chodzi natomiast o kraje wchodzące w skład byłego Układu Warszawskiego, bo te siłą rzeczy muszą stanowić zagraniczną oś badawczą, a to ze względu na lustrzane systemy aparatu represji wynikające z dyktatury Związku Radzieckiego, na uwagę zasługują prace: *Čeští ezoterici v proměnách soudobých dějin* Kláry Pokornej (praca dyplomowa), *Nacismus versus okultismus v protektorátu: Osudy Jiřího Arvéda Smíchovského a Jana Kefera* Kristýny Bernardovej (fragmenty dotyczące powojennych losów astrologa i agenta służby bezpieczeństwa Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej – Státní bezpečnost, Jiříego Arvéda Smíchovského) (Bernardová, 2021), *A Demon-Haunted Land. Witches, Wonder Doctors, and the Ghosts of the Past in Post-WWII Germany* Moniki Black (fragmenty dotyczące NRD) (Black, 2021) oraz *Das Paranormale im Sozialismus: Zum Umgang mit heterodoxen Wissensbeständen, Erfahrungen und Praktiken in der DDR* autorstwa Andreasa Antona (2018).

Zachodni ezoteryzm ukazuje ogólne ramy pojęciowe i interpretacyjne, określa nastawienie do przedmiotu badań w perspektywie historii intelektualnej. Traktuje się tu ezoteryzm jako rodzaj wiedzy odrzuconej, marginalizowanej przez główny nurt nauki i religii, który jednak odgrywał dużą rolę w kulturze. Konkretnie fenomeny, nurty, grupy rozpatruje się nie esencjonalnie, jako powierników jakiejś starożytnej wiedzy, ale grupy tu i teraz, funkcjonujące w konkretnych ramach czasowych, politycznych, socjokulturowych, poddające idee ezoteryczne swoistej recepcji. Warsztat metodologiczny zachodniego

ezoteryzmu musi zatem posłużyć do wszelkich analiz ideowych, religijnych, duchowych.

Do analizy materiałów historycznych, szczególnie z IPN, konieczne jest stosowanie metod historycznych. W tej kwestii wypracowane zostały – przez lata funkcjonowania tego Instytutu – szczegółowe procedury. Wręcz kanoniczne w tym względzie są książki Filipa Musiała, w tym *Podręcznik bezpieki* (Musiał, 2018), oraz publikacja zbiorowa pod jego redakcją: *Wokół teczek bezpieki* (Musiał, 2015). W tej drugiej – niezwykle ważkiej dla każdego badacza – pozycji czytamy o sprawach, które w omawianym kontekście są newralgiczne. Najlepiej posłużyć się bezpośrednim cytatem z kolejnej z kolejnej z książek Musiała: „Truizmem jest przypominanie, że donosy, będące same w sobie prawdziwym źródłem, mogą z różnych przyczyn zawierać nieprawdziwe dane. Dlatego historyk, korzystając z nich, musi poddać je weryfikacji, tak jak wszystkie inne źródła historyczne. Należy ocenić m.in., w jakich okolicznościach TW [tajny współpracownik] sporządzał donos, dlaczego opisywał te, a nie inne osoby lub wydarzenia, czy mógł rzeczywiście dysponować wiedzą, która wynika z jego tekstu, jakie relacje łączyły go z obiektem donosu – czy chciał go chronić, czy raczej mu zaszkodzić. [...] Dlatego bardzo często badacz, chcący sprawdzić ewentualną agenturalną przeszłość jakiejś osoby, znaleźć się może w sytuacji, w którejteczka osobowa i/lub teczka pracy TW nie zachowały się w archiwum. Co może wtedy zrobić? Pomijając materiały ewidencyjne UB-SB, wykorzystanie których jest niemożliwe lub bardzo ograniczone, pozostają liczne inne źródła. Przede wszystkim trzeba pamiętać, że aparat bezpieczeństwa był instytucją biurokratyczną, w której tę samą informację powielano wielokrotnie, a wyciągi z donosów włączano do bardzo różnych spraw, przy czym czasami towarzyszyła im także ocena (charakterystyka) źródła. W różnych charakterystykach i »streszczeniach sprawy« trafić można na sformułowanie: »był wykorzystany operacyjnie«. Było ono używane w jednoznacznym kontekście – oznaczało, że dana osoba zobowiązała się do współpracy (niekoniecznie potem wywiązując się z niej)” (Frazik i Musiał, 2015, s. 328–329).

Duża część materiałów, na których oparte są śledztwa bezpieki, składa się z przesłuchań przeprowadzanych przez bezpiekę. Badacz musi być zatem uwrażliwiony na niedoskonałość tego rodzaju źródła jako materiału wytworzonego najczęściej w wyniku ogromnej presji, a nierzadko także przemocy, zarówno fizycznej, jak i psychicznej, której byli poddawani osadzeni. Tę niezwykle istotną kwestię poruszył m.in. w artykule *Protokół przesłuchania jako źródło historyczne* Ryszard Śmietanka-Kruszelnicki. Pomimo iż odniósł się głównie do kwestii związanych ze specyfiką badań nad zbrojnym podziemiem antykomunistycznym, większość jego uwag można uznać za uniwersalne. W tekście zawarł on spostrzeżenie: „Ogólne zmęczenie fizyczne i psychicz-

ne zmniejszały odporność przesłuchiwanym. Zeznawali, by jak najszybciej doczekać się rozprawy sądowej” (Śmietanka-Kruszelnicki, 2003, s. 200). Wskazywał także na to, że: „Podstawowym problemem przy wykorzystaniu protokołu przesłuchania do badań jest to, że bardzo często nie dysponujemy niezależną od niego i dobrze uzasadnioną wiedzą” (Śmietanka-Kruszelnicki, 2003, s. 201). Tak z całą pewnością jest w przypadku badań nad ezoteryką i tajnymi stowarzyszeniami, gdzie najczęściej bardzo trudno uzyskać sprawdzone informacje.

Problematykę tę porusza Przemysław Piątek w publikacji *Przestępcze wymuszenie zeznań w postępowaniach przygotowawczych prowadzonych przez organy bezpieczeństwa publicznego w latach 1944–1956: studium kryminologiczno-prawne* (Piątek, 2018). Autor zwraca uwagę na systemowo stosowane tortury śledcze⁵, zwłaszcza w momencie tworzenia się zębów aparatu bezpieczeństwa, czyli w epoce zwanej stalinizmem. Uwypuklić trzeba również proces stałej inwigilacji wszelkiej komunikacji (podsluchy rozmów, czytanie korespondencji, agenci celni wprowadzani do celi pod przykryciem). Podczas czytania np. korespondencji osób związanych z Wandą Dynowską (1888–1971) i jej środowiskiem teozoficznym można odczuć wyraźnie, że osoby piszące listy mają na uwadze, iż są inwigilowane⁶. Naturalny jest zatem wniosek, że w żadnej mierze nie przedstawiały swego autentycznego stanowiska w danej sprawie.

Nasuwa się także pytanie o prawdziwość innych dokumentów pochodzących z archiwów tajnej policji PRL. O kwestię wiarygodności tego rodzaju źródeł przez lata spierało się środowisko naukowe, nie dochodząc na ogół do konsensusu. Część z tych wypowiedzi przytoczył na łamach artykułu *Problem wiarygodności teczek i opartej na nich narracji historycznej* Krzysztof Brzechczyn. Pisał on, powołując się na opinię Andrzeja Paczkowskiego, że: „Zwolennicy wykorzystywania źródeł wytworzonych przez aparat represji PRL wskazują na ich przydatność w badaniach nad samym aparatem represji i tymi fragmentami przeszłej rzeczywistości, które znajdowały się w obrębie zainteresowania władzy i jej policyjnych służb” (Brzechczyn, 2012, s. 54–55).

Odmienne zdanie na ten temat miał z kolei również cytowany przez Brzechczyna Karol Modzelewski, który przekonywał, że ten: „Kto z niewiarygodnych szczątków dokumentacji chciałby nadal wyczarować prawdę o agenturze, ten zastępuje w myśleniu doświadczenia i logikę życzeniami” (Brzechczyn, 2012, s. 54). Cytowany już w tej pracy badacz związany z IPN F. Musiał wskazywał

⁵ W tym tekście przykładem jest postać ezoteryka Jerzego Prokopiuka, który w brutalnym śledztwie stracił oko.

⁶ Wanda Dynowska wśród swych przyjaciół miała tajną współpracowniczkę SB, obecnie jej personalia zostały odszyfrowane w toku szczegółowych badań autorów. Sprawie tej poświęcony zostanie odrębny artykuł.

natomiast na specyficzny charakter źródła, „będący odzwierciedleniem działań UB-SB”, dodając, że „wiedza zawarta w dokumentacji wytwarzanej przez komunistyczną bezpiekę nie jest ani pełnym, ani wiarygodnym obrazem Polski »ludowej«, a stanowi jedynie spojrzenie na peerelowską rzeczywistość z punktu widzenia zainteresowań UB-SB” (Musiał, 2006, s. 56).

Brzechczyn, przywołując analizę twórczości opozycyjnego poety Ryszarda Krynickiego dokonaną służbowo przez SB, stwierdził, że były to oceny wtórne i sporządzane pod tezę: „Ich zamiarem nie było poszukiwanie wartości estetycznych czy aksjologicznych wierszy, lecz odpowiedź na pytanie, czy i w jakim stopniu wiersze stanowią zagrożenie dla ustroju PRL” (Brzechczyn, 2012, s. 70–71). Podobnie rzecz się miała z inwigilowanymi ezoterykami. Ich koncepcje niepasujące, nieprzystające do materialistycznego światopoglądu komunistów, które nie miały realnych szans na rozgłos czy rezonans społeczny i były przeznaczone jedynie dla niewielkiego, ekskluzywnego grona, w optyce bezpieki urastały do rangi wręcz śmiertelnego zagrożenia dla władzy ludowej. Najlepszym przykładem tego jest działalność przedwojennego okultysty oraz malarza mediumicznego Mariana Grużewskiego (1895–1963), który po 1945 r. zamieszkał w Łodzi, gdzie znalazł niewielkie grono wyznawców. Na spotkaniach około pięcioosobowej grupy głosił on stworzoną przez siebie koncepcję bazującą na szeroko pojętych ideach ezoterycznych. Homokracja (łac. *homo* „człowiek”, gr. *krátos* „władza”) była według niego ideologią, w której myślą przewodnią było przekonanie, że „w każdej jednostce ludzkiej istnieje ontologicznie i w sposób przyrodzony człowieczeństwo. Zjawisko to jest niezależne od różnic rasowych, narodowych kulturalnych i moralnych. Należy przyjąć zasadę, że ten potencjał w jednostce nie ulega w żadnym przypadku zniszczeniu. Zachowanie godności człowieczeństwa i jak najpełniejsze zaspokojenie praw człowieczeństwa jest uzyskane wtedy, jeżeli jednostka ludzka ma poczucie jak najmniejszego uzależnienia od innych jednostek i od całego społeczeństwa” (AIPN, 1951, k. 359–361).

Wśród współpracowników znajdował się Ludwik Tyborowski, inwigilujący ezoteryków na zlecenie KK, którego notatki były przekazywane także śledczym MBP. To właśnie z powodu tych materiałów MBP założył 9 października 1951 r. sprawę rozpracowania „homokratów” o kryptonimie „Łódź” (AIPN, 1977a, k. 8). W jej wyniku doszło do zatrzymania i oskarżenia Grużewskiego i jego wyznawców. Wojskowy Sąd Rejonowy w Warszawie postawił im zarzuty usiłowania zmiany przemocą ustroju państwa. W uzasadnieniu aktu napisano, iż oskarżeni „usiłowali zmienić ustrój Państwa Polskiego przemocą przez wspólne opracowywanie w toku zebrań odbywanych z reguły 2 razy w miesiącu wszechstronnej, systematycznej i szczegółowej teorii o dokonaniu przewrotu kontrrewolucyjnego, o obaleniu władzy ludowej i oddaniu jej bur-

żuazji w formie nowego ustroju pod nazwą »Homokracji« przez utworzenie zakonspirowanego rządu »Homokratycznego«, w którym to pierwszy z oskarżonych sprawował władzę króla, pozostali ministrów, przez szkalowanie władzy ludowej i wyrażanie poglądów powojennych – czym każdy z nich dopuścił się zbrodni z art. 86 § 2 KKWP: »86 § 2. Kto usiłuje przemocą zmienić ustrój Państwa Polskiego podlega karze więzienia na czas nie krótszy od lat 5 albo karze śmierci. Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 23 września 1944 r.«⁷ (Bombicki, 1994, s. 41; Kodeks Karny, 1944, s. 35). Ostatecznie Gruzewskiego skazano na 7 lat więzienia, został zwolniony z więzienia po 5 latach odsiadki na mocy amnestii (Łagosz, 2017b, s. 188; Łagosz, 2013, s. 12–19).

Ten ruch o obiektywnie marginalnym znaczeniu był dla bezpieczeństwa na tyle ważki i interesujący, że na jego temat wiele lat po śmierci jego założyciela w 1977 r. Wydział II Biuro „C” MSW (zajmujący się opracowywaniem akt wytworzonych w centrali MSW; Piotrowski, 2008, s. 34) wydał charakterystykę zatytułowaną: „Tymczasowy Homarchiczno-Królewski Rząd Rzeczypospolitej Narodów Polskich” w opracowaniu absolwentki Wydziału Historii UW, starszej referent Wydziału II Biura „C” MSW Wiesławy Dobkowskiej⁷. Tak scharakteryzowała ona Gruzewskiego i jego współpracowników: „Działalność swoją określali jako homokratyczną i prowadzili w ramach mafijnej organizacji masońskiej, przyjmując jej zasady organizacyjne. W celu rozpowszechnienia tego tzw. ruchu homokratycznego i wdrażania go w życie, powołali nielegalną organizację mającą charakter polityczny” (AIPN, 1977a, k. 3). „Działalność ich polegała na systematycznym organizowaniu zebrań, którym niekiedy nadawali charakter seansów spirytystycznych. Zebrania organizacji odbywały się raz na dwa tygodnie w mieszkaniu braci Greenwood. Podejmowano na nich uchwały, wydawano orzeczenia i zarządzenia oraz opracowywano manifesty, orędzia, a także ulotki” (AIPN, 1977a, k. 6). Zwróciła ona także uwagę na antysowiecki oraz antykomunistyczny charakter Homokracji: „Ostatecznym wynikiem miało być objęcie władzy w kraju i wprowadzenie tzw. ustroju homokratycznego. Członkowie nielegalnego »rządu«, szkalując instytucje ekonomiczne, prawne, polityczne i społeczne Związku Radzieckiego i Polski Ludowej, jako podstawę ustroju homokratycznego przyjęli prywatną własność przedsiębiorstw przemysłowych oraz obszarniczych gospodarstw rolnych i monarchiczno-konstytucyjną formę rządów w państwie” (AIPN, 1977a, k. 7).

⁷ Jak wynikało z opinii ówczesnego dyrektora Biura „C” MSW płk. Jana Zabawskiego: „Dobkowska Wiesława pracuje przy analitycznym opracowywaniu materiałów operacyjnych. W pracy tej jest b[ardzo] wnikliwa, potrafi właściwie analizować materiały i wyłaniać z nich potrzebne informacje do opracowań” (AIPN, 1977b, k. 126–127).

Całościowe ujęcie zagadnienia metodologiczno-źródłoznawczego nie może również pominąć zbliżonych problemów badawczych, jakie uwypuklił względem kościołów mniejszościowych w Polsce – których działalność przypadła na okres PRL – cytowany już wielokrotnie Brzechczyn. W swym tekście *Kościoły mniejszościowe w polityce władz PRL* (Brzechczyn, 2008, s. 133–142) słusznie zauważa, iż aparat represji prowadził wobec tychże mniejszości religijnych swoistą politykę, mającą na celu ich wykorzystanie (ze świadomością ich przywódców lub bez) do walki z Kościołem katolickim. Nie inaczej rzecz się miała w przypadku ugrupowań ezoterycznych, zwłaszcza tych legalnie zarejestrowanych. Znamiennym przykładem jest tu powstałe w Warszawie w 1957 r. Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Indyjskiej, którego wielu członków, także z najwyższych władz, było tajnymi współpracownikami.

Literatura

- AIPN (1951). 01222/3048. Notatka z wykładu Mariana Grużewskiego: „Homokracja” z września 1951 r.
- AIPN (1977a). 0189/50. Opracowanie Biura „C” MSW: „Tymczasowy Homachicznokrólewski Rząd Rzeczypospolitej Narodów Polskich” autorstwa W. Dobkowskiej. Warszawa.
- AIPN (1977b). 02042/726/1. Wniosek o nadanie stopnia Milicji Obywatelskiej Dobkowskiej Wiesławie c. Bronisława z 8 września 1977 r.
- Anton A. (2018). *Das Paranormale im Sozialismus: Zum Umgang mit heterodoxen Wissensbeständen, Erfahrungen und Praktiken in der DDR*. Berlin: Logos Verlag Berlin.
- Bereszyński Z. (2021). Religioznawstwo marksistowsko-leninowskie jako oręż konfliktu ideologicznego na przykładzie działalności ideowo-wychowawczej i szkoleniowej oraz publikacji wykorzystywanych w resorcie spraw wewnętrznych PRL. W: Ł. Marek, R. Łętocha (red.). *Ile z nauki, ile z ideologii. Religioznawstwo w PRL* (s. 195–241). Kraków: Instytut Pamięci Narodowej, Instytut Religioznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bernardová K. (2021). *Nacismus versus okultismus v protektorátu – Osudy Jiřího Arvéda Smíchovského a Jana Kefera*. Praha: Academia.
- Black M. (2020). *A Demon-Haunted Land. Witches, Wonder Doctors, and the Ghosts of the Past in Post-WWII Germany*. New York: Metropolitan Books.
- Black M. (2021). *Niemcy opętane. Przerazające duchy przeszłości w Niemczech po drugiej wojnie światowej*. Tłum. B. Kurowski. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Bombicki M.R. (1994). *Zbrodnie prawa. Wyroki sądów wojskowych w latach 1944–1954*. T. 2. Poznań: Polski Dom Wydawniczy „Ławica”.
- Brzechczyn K. (2008). Kościoły mniejszościowe w polityce władz PRL. *Przegląd Religioznawczy*, 3(229), 133–142.
- Brzechczyn K. (2012). Problem wiarygodności teczek i opartej na nich narracji historycznej. Kilka uwag metodologicznych. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2(20), 53–77.

- Cegielski T. (1993). Oświecenie Różokrzyżowców. Z genezy oświecenia i wolnomularstwa spekulatywnego. *Ars Regia*, 3/4, 23–24.
- Cegielski T. (1994). *Ordo ex Chao: Oświecenie Różokrzyżowców i początki masonerii spekulatywnej 1614–1738*. Warszawa: Wydawnictwo Bellona, Wydawnictwo Fundacji „Historia pro Futuro”.
- Danek A. (2021). Badania nad naukami tajnymi w PRL: między krytyką a fascynacją. W: Ł. Marek, R. Łętocha (red.). *Ile z nauki, ile z ideologii. Religioznawstwo w PRL* (s. 129–147). Kraków: Instytut Pamięci Narodowej, Instytut Religioznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Edighoffer R. (1998). *Różokrzyżowcy*. Tłum. K. Marczevska. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Eliade M. (1997). *Inicjacja, obrzędy, stowarzyszenia tajemne. Narodziny mistyczne*. Tłum. K. Kocjan. Kraków: Znak.
- Esotericism [hasło] (2006). W: W.J. Hanegraaff (red.). *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism* (s. 340). Leiden: Brill.
- Frazik W., Kopka B., Majchrzak G. (2015). Dzieje aparatu represji w Polsce Ludowej (1944–1989). Stan badań. W: *Wokół teczek bezpieki. Zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze* (s. 63–116). Kraków: Avalon.
- Frazik W., Musiał F. (2015). Akta agenturalne w pracy historyka. W: F. Musiał (red.). *Wokół teczek bezpieki. Zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze* (s. 329–330). Kraków: Avalon.
- Hall D. (2014). Od kontrkultury do New Age? Źródła i konteksty nowej duchowości w Polsce. W: E. Chabros (red.). *Od kontrkultury do New Age. Wybrane zjawiska społeczno-kulturowe schyłku PRL i ich korzenie* (s. 151–160). Wrocław: Oddział Instytutu Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Hall M.P. (1975). *The Secret Teachings of All Ages*. Los Angeles: The Philosophical Research Society.
- Hanegraaff W.J. (1996). *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*. Leiden: Brill.
- Hanegraaff W.J. (2010). The Birth of Esotericism from the Spirit of Protestantism. *Aries*, 2, 197–216.
- Hanegraaff W.J. (2019). *Western Esotericism: A Guide for the Perplexed*. London: Bloomsbury Academic.
- Kaczmarek K. (2004). Działania aparatu represji wobec masonerii w Polsce Ludowej. *Aparat represji w Polsce Ludowej 1944–1989*, 1(1), 186–227.
- Kodeks Karny Wojska Polskiego (1944). Poz. 27. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 września 1944 r., nr 6.
- Kozłowski T. (2019). *Koniec imperium MSW. Transformacja organów bezpieczeństwa państwa 1989–1990*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Krok T. (2015a). *Antymasońska komórka Episkopatu Polski w świetle badań i dokumentów (1946–1952)*. Gdynia – Kraków: Wydawnictwo Black Antlers.
- Krok T. (2015b). Działalność Antymasońskiej Komórki Episkopatu Polski w dokumentach Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. *Hermaion*, IV, 188–198.

- Krok T. (2018). *Antymasońska komórka Episkopatu Polski w świetle badań i dokumentów (1946–1952)*. Łomianki: Wydawnictwo LTW.
- Krok T., Łagosz Z. (2019). Major Andrzej Czaykowski i „Szpiegowska Siatka Teozofów” w dokumentacji Urzędu Bezpieczeństwa. *Hermaion*, V, 88–110.
- Lenin W. (1986). *Dzieła wszystkie*. T. 17. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Łagosz Z. (2013). Robert Walter’s struggle with the UB: the unknown story. *Studia Religiosa*, 46(4), 293–306.
- Łagosz Z. (2015). Aparat represji wobec Roberta Waltera i jego działalności na kanwie masonerii ezoterycznej rytu Memphis-Misraim. *Hermaion*, IV, 173–187.
- Łagosz Z. (2017a). Aparat represji wobec ezoteryków i ugrupowań ezoterycznych – zarys problematyki. W: I. Trzcińska, A. Świerżowska (red.). *Tożsamość w ezoterycznych nurtach kultury* (s. 47–58). Kraków: Wydawnictwo LIBRON.
- Łagosz Z. (2017b). *Czesław Czyński. Czarny adept*. Warszawa: Wydawnictwo Okultura.
- Łagosz Z. (2019). Ezoterycy na służbie, czyli krótka historia współpracy środowisk ezoteryków ze służbami bezpieczeństwa na przykładzie Lecha Stefańskiego. *Hermaion*, V, 148–158.
- Łagosz Z. (2022). *TW „Mara” i „Personalisci” – gra operacyjna Służby Bezpieczeństwa wobec Jerzego Prokopiuka*. Siedlce: Wydawnictwo Naukowe IKRiBL.
- Maruszak M. (2015). Wybrane problemy typowania i kwalifikowania akt z okresu komunistycznego w realizacji zapisów art. 25 i 27 Ustawy z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w latach 2007–2012. *Archiwa – Kancelarie – Zbiory*, 6(8), 91–152.
- Musiał F. (2006). Zamiast wprowadzenia: archiwalia komunistycznego aparatu represji. W: F. Musiał (red.). *Wokół teczek bezpieki. Zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze* (wydanie I). Kraków: IPN.
- Musiał F. (2012). Wstęp. W: F. Musiał (red.). *Archiwalia komunistycznego aparatu represji – zagadnienia źródłoznawcze* (s. 5–8). Kraków: Instytut Pamięci Narodowej.
- Musiał F. (red.) (2015). *Wokół teczek bezpieki. Zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*. Kraków: Avalon.
- Musiał F. (2018). *Podręcznik bezpieki. Teoria pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa w świetle wydawnictw resortowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL (1970–1989)*. Kraków – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Nyzio A. (2021). *Rakowiecka w remoncie Transformacja polityki bezpieczeństwa wewnętrznego Polski w latach 1989–1993*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka.
- Piątek P. (2018). *Przestępcze wymuszenie zeznań w postępowaniach przygotowawczych prowadzonych przez organy bezpieczeństwa publicznego w latach 1944–1956: studium kryminologiczno-prawne*. Katowice – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Piotrowski P. (2008). Służba Bezpieczeństwa w latach 1975–1990. W: P. Piotrowski (red.). *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*. T. III: 1975–1990 (s. 9–60). Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Różokrzyżowcy (2013). W: *Oryginalna Azetka. Encyklopedia PWN* (s. 895). Warszawa: PWN.

- Rzeczycka M., Trzcińska I. (2019). Przedmiot i metody badań nad ezoteryzmem w kontekście polskim. W: M. Rzeczycka, I. Trzcińska (red.). *Polskie tradycje ezoteryczne* (s. 11–37). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Stępień M.B. (2015). *Okultyzm. Studium ezoteryki zachodniej*. Lublin: Wydawnictwo Academicon.
- Śmietanka-Kruszelnicki R. (2003). Protokół przesłuchania jako źródło historyczne. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 1(3), 199–207.
- Tracz B. (2021). Obrzeża subkultury czy ruch religijny? Satanizm młodzieżowy w Polsce w latach osiemdziesiątych XX wieku. *Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały*, XIX, 233–262.
- Wasserman J. (2007). *Templariusze i asasyni*. Tłum. J. Prokopiuk. Warszawa: Bellona.